

VĚŽOVÁ SANKTUARIA V ČESKÝCH ZEMÍCH V OBDOBÍ KONFESIONALIZACE

ALEŠ MUDRA – MICHAL PATRNÝ

České království se díky reformačním snahám na přelomu 14. a 15. století a následným husitským válkám stalo zemí dvojího lidu. Většina se hlásila ke straně přijímající sub utraque, menšina pak zůstala pod jednou. Cílem umírněných utrakvistů, kteří postupně získali mezi reformisty rozhodující slovo, ovšem nebylo rozštěpení římské církve, ale pouze uznání českých požadavků v jejím rámci. Utrakvisté se dokonce považovali za katoličtější než římská kurie, která se v jejich očích odchýlila od pravého křesťanství a bylo jen otázkou času, kdy se sama reformuje a uzná oprávněnost české cesty.¹⁾ Neustálé osočování z hereze bylo nicméně pro Čechy zdrojem pochybností, jestli náleží do společenství vyvolených ke spáse. Svůj nárok na spásu odvozovali z přímého vztahu ke Kristu bez prostřednictví církevní hierarchie, z věrnosti Písmu, ze svátostí a z dodržování tradičních obřadů a morálních zásad. Mezi hlavní prostředky naplňování potřeby prezentace pravověrnosti v konfesně rozdělené společnosti patřila účta k eucharistii, a to jak na straně katolíků, tak utrakvistů. Prostorový, funkční a ideový rámec eucharistické účty tvořily převážně sakrální stavby se svým vybavením a výzdobou. Konkrétní skvělou ukázkou sebeidentifikačních a reprezentačních strategií konfesních skupin jsou monumentální sanktuaria zřizovaná v městských farních kostelech v poslední třetině 15. a v 16. století.

Věžová sanktuaria – v české literatuře nazývaná pastoforia – se jako samostatně architektonicky utvářené celky objevují ve středoevropském prostředí přibližně od přelomu 13. a 14. století, vzácně i dříve (Hameln, kolem 1280).²⁾ Výraznějšího charakteru samostatné trojrozměrné architektury, který se již blíží pozdně gotickému typu, je pak například sanktuarium v chóru kostela sv. Jakuba v Norimberku (kolem 1330–1340); i zde se však jedná o poměrně jednoduchý typ. Bohatších, složitěji strukturovaných tvarů pak nabývají až v poslední třetině 14. století – zde je nejvýznamnějším příkladem sanktuarium v děkanském kostele sv. Bartoloměje v Kolíně, které představuje zřejmě nejstarší dochovaný příklad sanktuaria s nástavcem, který je tvořen iluzivní formou opěrného systému středové fiály. Jedná se téměř jistě o dílo pražské parlérovské huti, která nový chór v Kolíně stavěla již od roku 1360. Pochází z doby před rokem 1378, kdy byl tento chór vysvěcen.³⁾ Podobné věžové sanktuarium se nacházelo i v chóru katedrály sv. Víta;⁴⁾ bylo zřejmě o něco starší, z doby kolem vysvěcení hlavního oltáře v roce 1365. Jinak jeho pozůstatky svědčí o původu v téže autorském okruhu jako v Kolíně (známe jej jen z jediného staršího vyobrazení, bylo pravděpodobně zničeno při kalvínském „čištění“ katedrály roku 1619). Tento typ sanktuaria s opěrným systémem se mimo Čechy objevuje až

od 15. století ve střední a západní Evropě, kde u větších a náročněji provedených sanktuarií zcela ovládl pole až do poloviny 16. století.

Tento příspěvek se zaměřuje na tři příklady věžových sanktuarií parlérovského typu z konfesně různých prostředí, z katolického Znojma, utrakvistického Hradce Králové a z Mostu, kde za pořízením svatostánku stála katolická menšina v luteránském prostředí. Pokusíme se vysledovat, jak byl tento typ kostelního zařízení, zformulovaný krátce před konfesním rozkoem, adaptován za změněné situace po husitských válkách a jak se v různých prostředích lišil význam a funkce svatostánků. Vedle praktické funkce (bezpečnost uložení eucharistie) určovaly podobu velkých sanktuarií také funkce kultovní, reprezentativní, sociální (sociálně integrační) nebo estetická. Jejich funkci jako prostředku (sebe)identifikace konfesních skupin byla dosud věnována malá, takřka mizivá pozornost.⁵⁾ Na představeném vzorku ze tří královských měst chceme ukázat, že konfesní perspektiva má při hledání smyslu těchto památek potenciál, který bychom neměli dále opomíjet. Závěry vyplývající ze zkoumání omezeného vzorku předkládáme bez nároku na obecnou platnost k diskuzi.

ZNOJMO

V královském městě Znojmo na jižní Moravě se stával hlavní farní kostel zhruba od čtvrtiny 14. do poloviny 15. století.⁶⁾ Převážně německé měšťanstvo zůstalo v průběhu husitských válek věrné římské církvi. Město sice vyšlo z války bez porážky,⁷⁾ ale s obrovskými dluhy, přinejmenším z části u židovských finančníků.⁸⁾ Česky mluvící obyvatelé byli obviňováni ze spolupráce s husity a situace se vyvinula v otevřený hon na kacíře a zrádce. Mnoho českých obyvatel muselo uprchnout,⁹⁾ někteří byli upáleni;¹⁰⁾ osočování z napomáhání husitům se nevyhnuli ani Židé.¹¹⁾ Město se naopak stalo útočištěm německých katolických uprchlíků z měst, kde vládu převzali čeští utrakvisté.¹²⁾ K předním korporacím ve městě patřilo už od doby krále Václava IV. bratrstvo Kristova Těla při kostele sv. Mikuláše.¹³⁾ O významné roli eucharistické účty v životě města svědčí také další obdobná korporace při kostele sv. Michala (asi od roku 1414),¹⁴⁾ několik oltářů Kristova Těla¹⁵⁾ a řada souvisejících odpustkových listin, vydávaných biskupy, kardinály a papežem.¹⁶⁾ O činnosti bratrstva při hlavním farním kostele nemáme mnoho zpráv. Není ovšem vyloučeno hypotetické spojení této korporace s vybavením a výzdobou kostela. O tom svědčí ikonografie nápadně orientovaná na eucharistické symboly, pašije a téma následování Krista. Kromě opakovaných symbolických vinných hroznů zde nacházíme obrazy Poslední večeře, Krista u sloupu, rozměrný pašijový retábl, Krista v hrobě nebo Umučení 10 tisíc rytířů.¹⁷⁾

Vlastním předmětem našeho zájmu je věžové sanktuarium, postavené v 70. letech 15. století, nejspíš v souvislosti s pořízením monstrance roku 1477.¹⁸⁾ Další oporou pro datování je přímá dílenská souvislost s mřížkami sanktuaria ve špitálním kostele v Kremži, datovaného kolem 1470.¹⁹⁾ Jde nepochybně o jeden z nejkvalitnějších z toho mála příkladů tohoto typu svatostánku, které se v českých zemích dochovaly. Samotný svatostánek je čtyřbokým hranoem, jehož jedna strana

Obr. 1: Znojmo, kostel sv. Mikuláše, věžové sanktuarium při severní stěně chóru, kolem 1470–1490 (všechny snímky A. Mudra).

Obr. 2: Znojmo, kostel sv. Mikuláše, věžové sanktuarium, detail spodní partie, kolem 1470–1490.

přiléhá ke zdi. Otvory ve zbylých třech stěnách uzavírají tepané gotické mřížky. Ostění jsou profilována přetínanými pruty; spočívají na polygonálním soklu s výraznou, šikmo okosenou římsou. Pod ní je sokl členěn masivním výžlabkem; jeho spodní okraj lemují zavěšená trojlaločná kružbová pole, oddělená jemnými přetínanými pruty. Celék je nesen válcovým nečleněným sloupem s kalichovitou hlavicí a oktogonální patkou s konkávně projmutými stěnami. Čelo svatostánku vynášejí dva obdobné, o něco subtilnější sloupy, s hlavicemi zdobenými naturalistickým listovím. Nástavec sanktuaria tvoří vysoká subtilní fiála s křížovým dřikem, který ze všech úhlů lemuje trojnásobně odstupněný opěrný systém, ve všech úrovních propojený rameny tvaru oslího hřbetu. Samotné horní čelo svatostánku zvyrazňuje trojice předsazených dvojbokých kružbových baldachýnů, završených projmutými vimperky s kraby a kytkami. Podle formální stránky a stavebního vývoje kostela se vznik sanktuaria klade v literatuře nejčastěji do 70.–80. let 15. století.²⁰⁾ S tímto datováním se lze ztotožnit. Morfologie kamenických článků danému období plně odpovídá. Petr Čehovský nedávno položil jeho vznik do pozdější doby, mezi léta 1510–1520, a to na základě srovnání s dalšími příklady v oblasti Podyjí (např. Jemnice nebo Drosendorf), které jsou takto datovány.²¹⁾ Toto srovnání však nepůsobí příliš přesvědčivě; architektura znojemského sanktuaria plně odpovídá výše uvedené

obecně sdílené době vzniku. Při srovnání se sanktuariem v Jemnici, datovaným do roku 1518, zaujme především mnohem pokročilejší zpracování celkového členění architektury; například dvouetážově proplétané stáčené vimperky na soklu jemnického svatostánku jsou charakteristické právě pro první čtvrtinu 16. století. Znojemské sanktuarium přes své velmi kvalitní zpracování takové odvážné řešení dosud postrádá, je svým způsobem výrazně konzervativnější, což svědčí o podstatně ranější době jeho vzniku.

Ikonografie figurálních součástí sanktuaria naznačuje, že Znojemští v něm jako pravověrná křesťanská obec vyjádřili odhodlání chránit ústřední svátost před nepřáteli katolické církve. Svátost hlídá soška psa pod spodní římsou schránky²²⁾ a bohatě zdobené mřížky. Proti židům a heretikům pod obojí je zaměřen bernardinský symbol monogramu Krista ve slunci, s nímž se Znojemští seznámili za zdejšího pobytu Jana Kapistrána v roce 1451 a snad i 1454.²³⁾ Pod vlivem tohoto charismatického kazatele s vyhraněnými protižidovskými a protihusitskými postoji zde byl roku 1470 dokonce založen klášter františkánů observantů.²⁴⁾

Averze vůči židům měla ve Znojme své trvalé místo, počínaje už pulkavskou aférou. Vlna pobouření byla vyvolána nalezením zkrvavené hostie v domě jakéhosi

Obr. 3: Znojmo, kostel sv. Mikuláše, věžové sanktuarium, detail mřížky na jižní straně schránky, kolem 1470–1490.

Obr. 4: Kremže / Krems (Dolní Rakousko), špitální kostel, mřížky sanktuaria, kolem 1470.

pulkavského žida.²⁵⁾ V této souvislosti došlo roku 1338 k pogromu i ve Znojmě (Pulkava se nachází jen asi 30 km jihozápadně od Znojma). Zřízení kostela Kristova Těla v Pulkavě na konci 14. století²⁶⁾ spadá do téže doby, kdy se objevují první zmínky o znojemských oltářích a bratrstvech Kristova Těla. Židovská komunita byla ve Znojmě početně i finančně silná, zřejmě nejsilnější ze všech moravských královských měst.²⁷⁾ V první polovině 15. století Znojemští opakovaně vedou spory s židy, což vyústilo roku 1454 v privilegium, v němž jim král Ladislav Pohrobek povolil židy vyhnat.²⁸⁾ Znojemskou synagogu pak přeměnili na křesťanskou kapli, příznačně zasvěcenou známému podněcovači nenávisti vůči židovským lichvářům, bl. Bernardinu Sienskému.²⁹⁾ Nejspíš není náhodou, že mřížky znojemského sanktuaria byly zadány stejné dílně jako mřížky sanktuaria špitálního kostela v Kremži, kostela postaveného na místě zbořených židovských domů za zabavené židovské peníze.³⁰⁾ Na znojemském retáblu s Ukřížováním je příznačně kladen velký důraz na negativní vykreslení národa odpovědného za Spasitelovu smrt. V popředí se ze samého středu kompozice zřetelně vyčleňuje postava žida, který se s opovržením výrazem vysmívá Panně Marii, která poklesla pod tíhou bolesti ze ztráty syna.³¹⁾

Vrátíme-li se k mřížce sanktuaria, najdeme zde i další vyobrazení pojmáná nejspíše jako demonstrace postoje proti české reformaci. Aktuální je zde obraz Panny Marie Assumpty, k němuž papež udělil odpustky v roce 1476.³²⁾ Doprovodný nápis k výjevu andělů ado-

Obr. 5: Hradec Králové, kostel sv. Ducha, věžové sanktuarium při severní stěně chóru, 1497.

rujících hostii v monstranci praví, že jde o „pravý chléb synů (církve), jenž se nemá házet psům (heretikům)“;³³⁾ další výjevy tematizují Kristovo vtělení a související katolické svátky (Assumpta, Narození, Navštívení, Zvěstování).

HRADEC KRÁLOVÉ

Když si utrakvisté ve městě Hradec Králové stavěli zhruba o 20 let později obdobně rozměrné sanktuarium použili mezi nápisy na mřížkách tutéž sekvenci jako Znojemští. Pochází ze známého hymnu *Lauda Si-on Salvatorem*, který složil sv. Tomáš Akvinský na popud papeže Urbana IV. ke svátku Kristova Těla: *ecce panis angelorum/ factus cibus viatorum etc.*³⁴⁾ Utrakvisté v Hradci ovšem příznačně vypustili pasáž, rozdělující lidstvo na „syny církve“ na jedné straně a „zavržené psy“ na straně druhé. Ta by byla v rozporu s obecně tolerantním postojem utrakvistů k věroučným odchýlkám³⁵⁾ a nežádoucím

Obr. 6: Hradec Králové, kostel sv. Ducha, věžové sanktuarium, detail mřížky na východní straně, 1497.

Obr. 7: Hradec Králové, kostel sv. Ducha, věžové sanktuarium, detail jiho-východní strany schránky, 1497.

Obr. 8: Hradec Králové, kostel sv. Ducha, věžové sanktuarium, detail reliéfu sv. Pavla na spodní straně schránky, 1497.

Obr. 9: Hradec Králové, kostel sv. Ducha, věžové sanktuarium, detail reliéfu andělů a symbolu evangelisty Jana v římsě nad schránkou, 1497.

způsobem by připomínala nevstřícný postoj Říma. Existují dokonce indicie pro vzájemný relativně vstřícný vztah utrakvistů a židů.³⁶⁾ Do žalmů tematizujících ubohé postavení Izraelitů, kteří zakouší jen útlak a pohrdání, si utrakvisté s oblibou projektovali svou vlastní situaci, jak dokládají některé nápisy na jejich stavbách.³⁷⁾ Víra a přístup ke svátostem neměly podle utrakvistů křesťanskou společnost rozdělovat, ale naopak být hlavním faktorem jednotícím. V tomto duchu se nesl i veršovaný nápis na zdejší městské bráně z roku 1520: „Jedna víra jeden křest a láska mezi námi...“³⁸⁾

Zbýlé nápisy odkazují k jednomu dalšímu eucharistickému hymnu a ke dvěma mariánským, vzývajícím Pannu Marii jako nádobu Kristova vtělení.³⁹⁾ Odkazy na liturgický zpěv naznačují souvislost s literátským bratrstvem,

které bylo patronem oltáře Kristova Těla, svěceného roku 1505 biskupem Sidonským.⁴⁰⁾ Jak ukazují analýzy eucharistických legend, zpěv fungoval jako silný sociálně integrační prvek stejně jako adorace eucharistie. Jednoduše řečeno, kdo zpívá, je součástí komunity vyvolených, kdo nezpívá, zůstává venku mezi zavrženými.⁴¹⁾

Mezi všemi texty na hradecské mřížce se zcela vymyká dvojverší *hic est magna nimis sacri veneratio loci/quo colitur celso/victima plena deo*, reprodukující závěr básně *Máj* od dalmatského humanisty Juraje Šižgorice z knihy *Elegiarum et carminum libri tres*, vydané roku 1477 v Benátkách.⁴²⁾ Znalost této poměrně vzácné knihy zprostředkoval nejspíš některý z utrakvistických adeptů kněžství, kteří tehdy ve velké míře chodili studovat do severní Itálie. Děkan Vít z Krupé (1481–1496) a dalších pět kněží působících v té době v Hradci bylo svěceno v Itálii.⁴³⁾ Hradecké sanktuarium je tedy také hmotným dokumentem paradoxního jevu, kdy přerušení církevní správní závislosti na Římu vedlo k přímým kontaktům většiny utrakvistických kněží s italskou humanistickou kulturou a vzdělaností.

Probíhající restaurování svatostánku v Hradci Králové umožnilo jeho studium z bezprostřední blízkosti a přineslo mimo jiné zjištění, že texty na nápisových páskách byly sice obnoveny v průběhu opravy Františka Schmoranze v letech

1864–1865,⁴⁴⁾ nicméně není důvodu pochybovat, že na základě původních.⁴⁵⁾ Na hlavičce pod schránkou nesou reliéfy sv. Petra a Pavla pásky se svými jmény. Přítomnost přímých Kristových učedníků zde nejspíše odkazuje k apoštolské posloupnosti, kterou utrakvisté v praktické rovině důsledně dodržovali svěcením svých kněží biskupem obcujícím s římským biskupem. Jejich umístění zcela vespodu lze vykládat tak, že na nich stojí celá církev. K nim se druží symboly dvou evangelistů, další dva jsou až v římsě nad schránkou. Evangelisté zde symbolizují věrnost Božímu zákonu. Kromě symbolů sv. Matouše a Jana se v římsě nacházejí též tři polopostavy andělů s nápisy *Sanctus Sanctus Sanctus*, poukazující stejně jako výše zmiňované mřížky na mešní zpěv. V první etáži nad schránkou stojí čtyři andílci, jejichž nápisové pásky dohromady skládají

Obr. 10: Hradec Králové, kostel sv. Ducha, věžové sanktuarium, detail sošky andílka v nástavci, 1497.

Obr. 11: Hradec Králové, kostel sv. Ducha, věžové sanktuarium, detail polopostav andílků v nástavci, 1497.

část Ježíšovy promluvy k Židům po nasycení pěti tisíců u Tiberiádského jezera.⁴⁶⁾ Odkaz k šesté kapitole Janova evangelia u utrakvistů zvláště rezonoval z toho důvodu, že v ní Kristus staví přijímání pod obojí do přímé souvislosti s příslibem vzkříšení a života věčného: „ktož jě tělo mé a krev můj pije, má život věčný, a já jej vzkřiesim v súdný den.“ Obdobný text byl též na kazatelně kostela sv. Jakuba v Kutné Hoře.⁴⁷⁾ Utrakvisté opakovaným zdůrazňováním této pasáže ospravedlňovali svou liturgickou odchylku od římské církve s tím, že raději se přidrží slov samotného Spasitele než příkazů římské kurie. Za povšimnutí stojí, že stejně jako v případě kutnohorské kazatelny je zde namísto očekávatelného utrakvistického *qui manducat meam carnem et bibit meum sanguinem* vybráno nekonfliktní přijímání pod způsobou pouze chleba *qui manducat hunc panem*. V druhé etáži jsou osazeny polopostavy andílků, jejichž pásy nesou osm z devíti blahoslavenství. Znovu jde o připomínku vlastních slov Spasitele, který vyzývá k dodržování Božího zákona a vyjmenovává blahoslavené, kterým je určeno Boží království.⁴⁸⁾ Pásy s výčtem Blahoslavenství v této sestavě nacházejí opět paralelu v Kutné Hoře, tentokrát na klenbě chóru kostela sv. Barbory (Matěj Rejsek, 1499).⁴⁹⁾ V obou případech znovu poutá pozornost, co zde chybí: deváté blahoslavenství (*beati estis cum*

maledixerint vobis et persecuti vos fuerint et dixerint omne malum adversum vos mentientes propter me – Mt 5, 11),⁵⁰⁾ které prezentuje pronásledování pro pravdu a mučednictví jako atribut pravé církve. Vzhledem k opakovanému opomenutí devátého blahoslavenství zřejmě nejde o náhodu. Nejspíš šlo o záměr neurazit stranu pod jednou nápisem, který by mohl být interpretován jako poukaz na mučednictví Jana Husa. Urážkou jedné ze stran by mohl být narušen křehký Kutnohorský mír, uzavřený teprve nedávno, v roce 1485.

V třetí etáži hradeckého nástavce nacházíme už pouhé čtyři polopostavy andílků, kteří nesou krátké nápisy oslavující Nejsvětější Trojici.⁵¹⁾ Trojjediný bůh zde odkazuje jak na jednotu ve víře v jednoho Boha,⁵²⁾ tak na Poslední soud, při němž obstojí jen ti, kteří jsou obdařeni hodnotami prezentovanými v nižších etážích (věrnost Písmu, apoštolská poslušnost, přijímání pod obojí a Blahoslavenství). A konečně se dostáváme k vrcholu svatostánku, kde se nachází kontroverzní tabulka s datací a signaturou. Ještě v roce 1859 zde K. V. Zap četl pouze letopočet 1492.⁵³⁾ Po Schmoranzově opravě až dodnes letopočet zcela zřetelně čteme 1497.⁵⁴⁾ Signatura *Raysek m(e) fe(cit)* má ve srovnání s uvedenými novými páskami proroků středověké

Obr. 12: Hradec Králové, kostel sv. Ducha, věžové sanktuarium, detail sošky andělka v nástavci, 1497.

Obr. 13: Hradec Králové, kostel sv. Ducha, věžové sanktuarium, detail vrcholové fiály s nápisovou páskou, 1497.

formy. Poměrně přesně přitom reprodukuje podpis na kazatelně kostela sv. Vavřince na Kaňku u Kutné Hory. Schmoranz, který strávil v Kutné Hoře tři roky, kazatelnu nepochybně znal. Později, po roce 1873, dokonce kostel sv. Vavřince rekonstruoval. Pokud je signatura v Hradci falzifikátem, vrhá to stín pochybnosti i na signaturu na kazatelně na Kaňku. V každém případě by to nijak nesnižovalo pravděpodobnost účasti Matěje Rejska na hradecké zakázce. Rejsek měl v Hradci osobní kontakty a také srovnání figurálních reliéfů na hradeckém sanktuariu a na svatobarborské klenbě se zdá výmluvné.⁵⁵⁾ O souvislosti s hutí, která stavěla kostel sv. Barbory v Kutné Hoře a v jejímž čele Rejsek stál v letech 1495–1506, svědčí též dvojice kamenických značek.⁵⁶⁾

Z typologického a formálního hlediska představuje sanktuarium hradeckého kostela sv. Ducha velmi vzácný případ nejen v rámci Českých zemí. Tvoří ho hranolová schránka s okosenými hranami, členěnými přetínanými pruty. Prolomené stěny uzavírají bohatě zdobené tepané mřížky s kružbovými motivy a nápisy. Schránka spočívá na masivní konzole s figurálními reliéfy, vynášenou masivním tordovaným sloupkem s hlavicí zdobenou listovím, spočívající na odstupněné obdélné patce. Vyžlabení pod vrcholovou římsou schránky je opět opatřeno velkými figurálními reliéfy. Na šikmé stříšce římsy je pak diago-

nálně posazen čtyřboký nástavec, jež tvoří trojnásobně odstupněná otevřená arkádová architektura, završená klasickou fiálou s kraby a kytkou. Vnitřní prostor všech etáží otevřené architektury nástavce nesou tordované sloupky. Ve spodní etáži z tohoto sloupku do všech stran vyrůstají stáčené fiály, ovíjející tělo nástavce. Na pilířcích nástavce je na profilovaných konzolkách a pod baldachýny místo pro figurální výzdobu. O úroveň výš je nástavec osmiboký. Fiály na jeho vnějších hranách vynášejí konzolky v podobě andělčích bystiček s páskami. Zcela nahoře pod křížovou kytkou vrcholové fiály je osazena zmiňovaná páska s letopočtem a signaturou.

Úroveň kamenosochařské práce na sanktuariu není příliš valná, zejména v případě nástavce je vyloženě slabá. Jednoduše řečeno, návrh se jeví dobrý, provedení výrazně slabší. Osudy sanktuaria byly poměrně pestré; roku 1788, za biskupa Leopolda Haye, bylo odstraněno ze svého původního umístění a přeneseno do boční lodi kostela, kde bylo znovu sestaveno a omalováno.⁵⁷⁾ Do chóru se vrátilo až při Schmoranzově rekonstrukci v 60. letech 19. století.⁵⁸⁾ Při podrobné prohlídce sanktuaria z ležení v létě 2013 bylo navíc zjištěno, že v šikmém okosení horní římsy svatostánku je připraveno pět profilovaných patek (tři obdélné, při stěně dvě kruhové), které měly nepochybně vynášet nástavec zcela odlišného tvaru a konstrukce, než je ten stávající. Zde tedy vyvstávají otázky: Došlo k této změně

Obr. 14: Most, kostel Nanebevzetí Panny Marie, věžové sanktuarium v závěru kostela, kolem 1540–1560.

již v průběhu výstavby sanktuaria? Nebo je zde určitá časová prodleva, způsobená snad nedostatkem financí, která vedla k odložení výstavby nástavce? Nedošlo při dvojím stěhování (v 18. a 19. století) k poškození nástavce a nahrazení jiným, třeba z některého z kostelů na hradeckých předměstích, které byly tehdy bořeny při výstavbě pevnosti? Pozornost zasluhuje také fakt, že v roce 1788 nebylo sanktuarium jednoduše odstraněno, ale nákladně přestěhováno. To je poměrně nezvyklé – osvětská doba si na podobné sentimenty ke středověkým památkám rozhodně nepotrpěla – a svědčí to o nějakém hlubším vztahu, ježž museli hradečtí občané ke svému svatostánku chovat. Tyto otázky zůstávají předmětem dalšího bádání.

MOST

V děkanském kostele v Mostě vzniklo věžové sanktuarium asi v rozmezí let 1540–1560, tedy v době, kdy měšťané začínali dojíždět na venkov za evangelickými kazateli a přívrženci luterské reformace získávali v městské radě

Obr. 15: Most, kostel Nanebevzetí Panny Marie, věžové sanktuarium v závěru kostela, detail čelní stěny schránky, kolem 1540–1560.

stále větší vliv.⁵⁹⁾ Stavbu kostela, podpořenou v roce 1517 rozsáhlou papežskou odpustkovou sbírkou, měla nicméně stále pod kontrolou katolická elita města.⁶⁰⁾ Mostečtí zjevně dosud neprošli plně konfesionalizací, o čemž mimo jiné svědčí vybavení kostela z této doby, v němž se nikde neobjevuje otevřená deklarace evangelické víry. Svou roli v tom samozřejmě hrála okolnost, že v Čechách byl legální pouze katolicismus a utrakvismus. Ostatní konfese musely až do roku 1609 spoléhat na tichou toleranci ze strany panovníka a církevní správy nebo se takticky skrývat pod pláštíkem utrakvismu. Podle Luthera existuje skutečná přítomnost Krista v hostii pouze během mše a její ukládání na bezpečné místo tedy nemá smysl. Mostečtí evangelíci přesto výstavbě nákladného a zdobného sanktuaria nezábránili. Buď jim tato část Lutherova učení nebyla známa, nebo pro ně nebyla podstatná nebo neměli dostatek síly na její prosazení v městské radě.

Mostecké sanktuarium charakterizuje jednoduchá kvadratická hmota schránky, posazené na bohatě profilované pateční římse. Vynáší ji členěná noha již zcela renesančních tvarů, i když v siluetě připomíná nohu gotické monstrance s nodem. Baňatý sloupek zdobí akanty, perlovce a reliéfy andílčích hlaviček. Samotné těleso svatostánku je dvouetážové, vyšší spodní etáž je v čele prolomena půlkruhem zakončenými dvířky, zdobenými diagonálním kováním se zlacenými rozetkami; po jejich stranách jsou v nižších slepých půlkruhových arkádách reliéfní posta-

Obr. 16: Osek (okres Teplice), klášter cisterciáků, křížová chodba, sanktuarium, kolem 1540–1560.

Obr. 17: Osek, klášter cisterciáků, křížová chodba, sanktuarium, detail schránky, kolem 1540–1560.

vy sv. Petra a Pavla, nad nimi pak reliéf dvojice andělů společně nesoucích monstranci se Svátostí. Boční stěny zdobí reliéfy se starozákonnými předobrazy mešní oběti – Soslání many a Vztyčení měděného hada. Horní etáž, oddělenou profilovaným kordonem, člení po všech stranách Novozákonní výjevy – v čele se nachází Poslední večeře Páně. Jednoduché trojúhelné štítky nad korunní římsou svatostánku nesou reliéfy se zobrazením Nejsvětější Trojice – v čele Bůh Otec, vlevo Syn, vpravo Duch svatý. Na vrcholcích štítků jsou nasazeny hranolové pilířky s profilovanými hlavicemi, na nichž stojí drobné postavičky putů. Celkově je těleso sanktuaria završeno vysokou štíhlou stylizovanou fiálou s promutým náběhem, zdobenou akantovými (!) kraby a kytkou. Celkově tvoří mostecké sanktuarium pozoruhodný synkretický celek, v němž přes výrazně renesanční tvarosloví zůstává mnoho ze středověkého typu. Nebýt renesančních detailů tvarosloví, mohlo by toto sanktuarium patřit do raného období hledání formy volně stojícího svatostánku ve 14. století.

Forma mosteckého sanktuaria je tedy zvláštní kombinací středoevropských a italských typů. Základní struktura, silueta a proporce odpovídají typu volně stojícího sanktuaria, který byl po předchozích více než 150 let považován v Zaalpi za adekvátní způsob viditelného uložení a uctívání eucharistie. Plný kubický tvar samotné

schránky s malými plnými dvířky nachází naopak vzor v toskánských a římských tabernáklech quattrocenta. Uzavřenost a nedobytnost snad symbolizuje privilegovaný přístup kněžstva k eucharistii⁶¹⁾ a představuje centrum úcty k trvale přítomnému Kristu, jakýsi bastion pravověrnosti.⁶²⁾ Důsledná neprůhlednost zároveň odpovídá reformačnímu odmítnutí adorace eucharistie – okázalá úcta viditelně vystavenému Tělu Krista bez víry je podle Luthera směšná a nepotřebná.⁶³⁾

Také v reliéfní výzdobě dochází ke kombinaci severských a italských vzorů. Dvojice stojících figur po stranách dvířek, často v rámci edikuly, má vzor v toskánských a římských tabernáklech quattrocenta. Nejčastěji jde o anděly adorující zde uloženou svátost, ale objevují se také proroci, evangelisté a výjimečně i sv. Petr a Pavel jako v Mostě. Apoštolská knížata zde nepochybně brání výhradní právo katolické církve na Nejsvětější svátost, kterou jí odkázal sám Kristus.⁶⁴⁾ Další „katolický“ námět, andělé přinášející nebeský chléb v monstranci, se naopak nikde v Itálii na tabernáklech quattrocenta neobjevují, známe je pouze z několika příkladů zaalpských. Kameníci ze Saska, kteří vytvořili sanktuarium, doma nikdy zakázky tohoto typu nedostávali, a proto museli improvizovat na základě představ a vzorů, které jim předložili objednavatelé. Záměrnost výběru uzavřené formy

schránky se ukáže ve srovnání se sanktuariem v cisterciáckém klášteře v Oseku, které vytvořili titíž kameníci v téže době. Zde je schránka prolomena velkým otvorem s mřížkou. V klášterním prostředí zřejmě nebyla potřeba demonstrace pevnosti katolické víry; mniši naopak vyžadovali možnost adorace viditelně vystavené eucharistie, jak byli po staletí zvyklí.

Sanktuarium v oseckém klášteře je osazeno ve stěně východního ramene gotické křížové chodby, jižně od vstupu do kapitulní síně. Toto umístění je značně neobvyklé a nabízí se proto otázka, zda nebylo přeneseno z klášterního kostela v průběhu jeho barokní přestavby v první třetině 18. století. Sanktuarium vzniklo s největší pravděpodobností ve 30.–40. letech 16. století a detaily jeho tvarosloví již zcela odpovídají formám italské renesance.⁶⁵⁾ Ovšem celkové rozvržení hmoty se stejně jako v Mostě obrací hluboko do minulosti. Samotný svatostánek je zde poměrně mělký, obdélného tvaru, s hranami členěnými výraznými polopilířky, mezi nimiž je čelo v celé šíři otevřeno půlkruhovým otvorem, uzavřeným dvířky, tvořenými kovanou diagonální mřížkou. Čelní plochu polopilířků, stejně jako úsek stěny nad záklenkem svatostánku člení bohatý symetrický reliéf stáčených akantů, úponků a rozvilin. Svatostánek spočívá na masivní, šikmo okosené římsě, již vynášejí dvojice sloupků se stylizovanými korintskými hlavicemi a kanelovanými dřívky, ve spodní části rozšířenými; patky pilířků mají římsovou profilaci. Mezi nimi se při stěně nachází zcela odlišně utvářený polopilířek, s přímým kanelovaným dřívkem, podloženou kanelovanou patkou a listovou hlavicí. Nad svatostánkem vynášejí jednoduše profilovaná oblamovaná římsa plně kladí, v němž se na okrajích nad polopilířky nacházejí stylizované iónské hlavice s andílčími hlavičkami, ve střední části pak mezi rozvilinami kruhový medailon s hlavou Krista zobrazenou z levého profilu. Plochu strmého trojúhelného frontonu završujícího čelo svatostánku pak vyplňuje reliéf s předobrazem mešní oběti (Obětování Izáka). Vrcholek zakončuje kalichovitá hlavice zdobená reliéfním listovím; boky frontonu pak člení vstřícně prolamované voluty.

Jak bylo výše naznačeno, vychází osecké sanktuarium z typů předcházejících parlérovské polygonální schránce završené opěrným systémem a stojící na jedné noze. Nejen proto teoreticky vyloučeno, že mělo v oseckém klášteře svého předchůdce; vzhledem ke zdejší bohaté kamosochařské produkci druhé poloviny 13. století se tato možnost přímo nabízí. Navíc byl autor dobře obeznámen s dobovými italskými předlohami: pojetí schránky, která jakoby iluzivně „vystupuje ze stěny“ má svůj prapůvodní předobraz v Donatellově sanktuariu, určeném do papežské kaple ve Vatikánském paláci (1432–1433, dnes v Cappella dei Beneficiati v chrámu sv. Petra).⁶⁶⁾

ZÁVĚR

O znojenském sanktuariu lze souhrnně říci, že je dobovým svědkem nepříznivé situace Znojenských, které tížilo jak dlouhodobé zadlužení u židů, tak minoritní postavení vůči utrakvistické většině. Sanktuarium vzniklo v neklidné poválečné době, kdy dosud nebylo uzákoněno pokojné soužití dvou konfesních skupin a strana pod jednou se tak oprávněně cítila ohrožena. Inklinace k radi-

kálním postojům a řešením a vypjatá snaha vymezovat svou identitu ve střetu s nepřáteli se zde přirozeně spojila obranou exkluzivity přístupu k eucharistii.

U utrakvistů v Hradci Králové naopak zcela postrádáme rysy negativního militantního vymezování a převažují akcenty oslavné a integrační, využívající velký sociálně konstruktivní potenciál eucharistické úcty.⁶⁷⁾ Když výběrem veřejně prezentovaných pasáží evangelia utrakvisté zdůrazňují, že pouze a jedině přijímání pod obojí je předpokladem spásy, nemají v úmyslu ostatní ze spásy vyloučit, ale naopak: skrze prosazení podobojí v římské církvi chtějí pomoci ke spáse celému křesťanstvu.⁶⁸⁾ Ve světle analýzy sanktuarií v kontextu náboženských poměrů 15. století se tedy sociální pojetí eucharistie u katolíků jeví spíše vylučující, zatímco utrakvisté uplatňovali spíše model integrační. Zcela analogicky utrakvisté nepoužívali v církevně správní praxi oblíbené autoritářské nástroje římské kurie jako interdikty, klatby a exkomunikace.⁶⁹⁾ Pokud se jejich konzistoř zabývala případy neřádných kněží, řešila je nejčastěji domluvou, přeložením na jinou faru a v krajním případě jim dala na vybranou – buď se stanou poslušnými, nebo přestanou vykonávat kněžství. Zcela nová situace nastala s příchodem německé reformace, jejímž cílem byla úplná odluka od římské církve. V Mostě v konfrontaci s luterstvím katolíci vsadili na tři momenty, které měly oslovit farníky dosud ne zcela identifikované s novým vyznáním: 1. poukaz na víru jejich otců skrze tradiční typ sanktuaria, 2. poukaz na legitimitu papeže v apoštolské posloupnosti skrze postavy sv. Petra a Pavla, 3. poukaz na římskou církev jako výhradního strážce a poskytovatele svátostí skrze pevnostní charakter schránky. Z perspektivy dalších desetiletí 16. století se snahy přilákat farníky zpět do lůna římské církve ukázaly jako marné a tridentické protireformační tažení mohlo být završeno teprve po Bílé Hoře.⁷⁰⁾ Celkově se tedy sanktuarium ukazuje jako velice pozoruhodné, významové a funkčně variabilní médium, které dává nahlédnout do uvažování našich předků v neklidných poměrech období náboženských reformací 15. a 16. století. Výzkum na tomto poli je ovšem teprve na počátku. Dosud není dokončena ani základní evidence sanktuarií, která se teprve stane předpokladem ověření, zda zjištění učiněná na vzorku tří sanktuarií obtoží. Již nyní je ovšem zřejmé, že vybrané příklady jsou unikátní nejen z evropské perspektivy (což je dáno specifičností české společnosti v období mezi husitstvím a Bílou Horou), ale i v rámci fondu zachovaného v Českých zemích. Jiné exempláře, které by se našim příkladům blížily bohatstvím obrazů a nápisů a umožnily tedy výrazněji přispět ke sledované dílčí otázce sebeidentifikace konfesních skupin, u nás bohužel postrádáme. Teprve po žádoucím dokončení soupisu bude ovšem možné pojmout téma komplexně, využít statistické metody, pokročit v otázkách typologie, formálního vývoje, chronologie nebo praktické funkce.

Tato práce vznikla v rámci plnění výzkumného cíle NPÚ: **Výzkum nemovitých památek v ČR. Aplikace nových metodik průzkumu a dokumentace – ohrožené druhy památek a jejich vybrané exempláře**, financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury ČR na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace.

POZNÁMKY

- 1) Z. V. David, Nalezení střední cesty. Liberální výzva utrakvistů Římu a Lutherovi. Praha 2012, s. 76.
- 2) A. Timmermann, Real presence. Sacrament houses and the body of Christ, c. 1270–1600. Turnhout 2009, s. 36.
- 3) Ke genezi a obrovskému významu kolínského typu sanktuaria viz A. Timmermann, Two Parlerian sacrament houses and their microarchitectural context, Umění 47, 1999, s. 400–412; A. Mudra, Ecce panis angelorum. Výtvarné umění pozdního středověku v kontextu eucharistické devoce v Kutné Hoře (kolem 1300–1620). České Budějovice – Praha 2012, s. 136–139. Ke stavební historii kostela M. Patrný, Stavební vývoj chrámu sv. Bartoloměje v Kolíně od 14. do 20. století, Průzkumy památek XIX, č. 2, 2012, s. 145–162.
- 4) P. Uličný, Chóry katedrál sv. Víta v Praze, Průzkumy památek XVIII, č. 2, 2011, s. 47–82.
- 5) Otázku sanktuarií v souvislostech německé reformace otevřel A. Timmermann, o. c. v pozn. 2; k významu sanktuarií v utrakvistickém prostředí Kutné Hory viz A. Mudra, o. c. v pozn. 3, s. 135–154. Krátce po vydání poslední citované knihy započalo restaurování hradeckého sanktuaria, které dovolilo ověřit autenticitu nápisových pásek. Díky tomu se otevřela možnost rekonstruovat a poprvé interpretovat význam nápisů.
- 6) K dějinám stavby viz P. Kroupa, Farní kostel svatého Mikuláše ve Znojmě. Stavební historický průzkum. Strojopis v NPÚ ÚOP v Brně. Brno 1996; Týž, Farní kostel svatého Mikuláše ve Znojmě, Průzkumy památek III, č. 2, 1996, s. 73–100.
- 7) Roku 1425 při spanilé jízdě do Rakous táboří pobořili loucký klášter na předměstí Znojma, ale město nedobyli. Roku 1427 Znojemští pomáhali při úspěšné protihusitské obraně města Eggenburg. – F. Šmahel, Husitská revoluce III. Kronika válečných let. Praha 1993, s. 172–173, 213.
- 8) F. Šmahel, Husitská revoluce IV. Epilog bouřlivého věku. Praha 1993, s. 25; A. Verbík, Znojemské knihy počtů v 15. století, in: Jižní Morava, Ročenka Okresního archivu pro okres Břeclav v Mikulově 1967, s. 3–16, zde s. 8.
- 9) Majetek uprchlíků byl zabaven. – F. Šmahel, o. c. v pozn. 8, s. 19.
- 10) A. Neumann, Nové prameny k dějinám husitství na Moravě. Olomouc 1930, s. 160.
- 11) F. Šmahel, o. c. v pozn. 8, s. 23.
- 12) J. Kejř, Právní život v husitské Kutné Hoře. Praha 1958, s. 147.
- 13) Vzniklo pravděpodobně před rokem 1424, kdy se zmiňuje oltář Kristova Těla, jehož patronem bratrstvo v pozdější době prokazatelně bylo (MV (dále jen MV) VII/2, 477, č. 1164). Roku 1591 bratrstvo předkládá v rámci biskupské vizitace opis konfirmační listiny krále Václava IV. (A. Hübner, Denkwürdigkeiten der königl. Stadt Znaim. Znaim 1869, s. 319).
- 14) Roku 1435 získalo bratrstvo povolení pokračovat v pravidelných čtvrtěných mších u oltáře Kristova Těla (Moravský zemský archiv (dále jen MZA) Brno – E17, Dominikáni ve Znojmě /1392–1757/, č. 5).
- 15) Ve farním kostele sv. Mikuláše, v kláštorech dominikánů a klarisek. Srov. následující pozn.
- 16) K oltáři Kristova Těla v kostele sv. Mikuláše roku 1448 (MZA Brno, Premonstráti Louka, č. 1448 III 11, 12); roku 1471 (MZA Brno, E-57 – Premonstráti Louka, 1471 IV 25). Bratrstvu Kristova Těla při kostele sv. Mikuláše roku 1501 (MZA Brno, E-57 – Premonstráti Louka, 1501 V 16). Ke mši Kristova Těla v kostele sv. Mikuláše roku 1424 (MV, o. c. v pozn. 13. K hodinám o Kristově Těle v klášteře klarisek roku 1398 (MZA Brno, E-43, Klarisky ve Znojmě, č. 73). K oltáři Kristova Těla v klášteře klarisek roku 1403 (MZA Brno, E-43, Klarisky ve Znojmě, č. 91).
- 17) Aktivní účast bratrstva lze předpokládat i v rámci liturgických inscenací, které jsou ve Znojmě doloženy výjimečně velkým a zdobným otvorem v klenbě. – srov. A. Mudra, The parish church as a stage of Eucharistic devotion and feast liturgical practices: The cases of Znojmo and Kranj, in: Ciglenceki, M. – Vidmar, P., Art and Architecture around 1400. Global and Regional Perspectives. Maribor 2012, s. 189–198.
- 18) Znojemská městská rada ji koupila od louckého kláštera za 520 uherských zlatých – A. Hübner, Znaims geschichtliche Denkwürdigkeiten. Abt. 1, Urgeschichte Znaims und seiner Hauptkirche. Znaim 1843, s. 125. Starší sanktuarium, dosud zachované za pastoforiem, zřejmě neposkytovalo dostatečně velkou a reprezentativní schránku pro monstranci.
- 19) Tietze považuje letopočet na portálu za datum dokončení stavby (ÖKT I, 226), naopak Bleicher se domnívá, že se vztahuje k datu fundace a počátku stavby (K. Bleicher, Die Bürgerspitalskirche St. Philipp und Jakob in Krems. Ein baugeschichtliche Untersuchung, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 58, 2004, s. 38–42).
- 20) Viz přehled literatury in: P. Kroupa, SHP, o. c. v pozn. 6, s. 30–40.
- 21) P. Čehovský, Kamenné skulptury v Podyjí 1480–1550. Olomouc 2012, s. 280.
- 22) K symbolice zvířat na sanktuariích srov. A. Timmermann, Good and evil, not-so-good and not-so-evil. Marginal life of gothic German sacrament houses, in: Hourihane, C. ed., Virtue & vice. The personifications in the Index of Christian art. Princeton 2000, s. 66–92.
- 23) F. Šmahel, Mezi středověkem a renesancí. Praha 2002, s. 402–408. K bernardinským sluncím viz monograficky I. Hlobil, Bernardinské symboly jména Ježíš v českých zemích šířené Janem Kapistránem, Umění 44, 1996, s. 223–234.
- 24) A. Hübner, o. c. v pozn. 18, s. 117.
- 25) Světelské anály zaznamenaly nepokoje na řadě míst: Annales Zwetlenses, in: Monumenta Germaniae Historica. Tom. IX, Hannover 1851, s. 683; P. Broue, Die eucharistischen Wunder des Mittelalters. Breslau 1938, s. 164.
- 26) Schottenabtei, Stiftsarchiv, fond: Schottenabtei Wien, Benediktiner, 1397 II 05.
- 27) To dokládá např. mimořádná židovská „daň“ z roku 1421 ve výši 905 uherských zlatých, z nichž 400 zaplatili znojemští, 300 brněnští a 200 olomoučtí Židé. Edici příslušné listiny podává J. Gollinger, Die Juden in Znaim, Neues Archiv für Geschichte, Staatenkunde, Literatur und Kunst 1, 1829, s. 441–445, 451–454, zde s. 444–445. Srov. též A. Verbík, o. c. v pozn. 8, s. 10 s odkazem na OA Znojmo, AMZ, sign. 97.
- 28) J. Auer, Vypuzení židů ze Znojma roku 1454, in: Od Horácka k Podyjí IV, č. 7–8, 1927, s. 109.
- 29) J. Gollinger, o. c. v pozn. 27, s. 453; F. Mormando, The Preacher's Demons: Bernardino of Siena and the Social Underground of Early Renaissance Italy. Chicago 1999.
- 30) K. Bleicher, o. c. v pozn. 19 (se starší literaturou).
- 31) L. Schultes, Zur Herkunft und kunstgeschichtlichen Stellung des Znaimer Altars, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 42, 1988, s. 14–37, zde s. 25–26.
- 32) Vysoké odpustky 11 tisíc let udělil Sixtus IV. za modlitbu „ante imaginem Marie Virginis in Sole“ – B. J. Blackburn, 'The Virgin in the Sun: Music and Image for a Prayer Attributed to Sixtus IV', Journal of the Royal Musical Association 124, 1999, s. 157–195; H. Defoer, Images as Aids for Earning the Indulgences of Rome, in: J. F. Hamburger – A. S. Korteweg edd., Tributes in Honor of James H. Marrow. Turnhout 2006, s. 163–171.
- 33) Část z hymnu svatého Tomáše Akvinského: Lauda Sion Salvatorem (Sione, chval Spasitele), 21. sloka (sekvence ke svátku Božího Těla). Nápis na mřížce zní:
Ecce panis angelorum),/
factus cibus via/
torum, vere panis/
filiolorum, non mit/
tendo canibus./
In figuris presi/
signatur et cum isac... S drobnými odchylkami nápis uvádí již P. Kroupa, SHP, o. c. v pozn. 6, s. 13. G. Wolný, Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und handschriften. 2. Abtheilung. 4. Band Brünn. Erzdiöcese. Brünn 1861, s. 84 nápis nepřepisuje, ale uvádí přímo příslušnou pasáž hymnu.
- 34) K obdobným nápisům na sanktuariích srov. A. Timmermann, o. c. v pozn. 2, s. 281.
- 35) Pokud se chovali utrakvisté netolerantně, šlo většinou o uplatňování světské moci městských rad s cílem udržet ve městě klid a pořádek (např. ustanovení, že měšťanské právo nesměli získat uchazeči pod jednou přijímající, nebo vyhošťování a věznění českých bratří); s doktrínou utrakvistické konzistoře nebo poстоji utrakvistických intelektuálů to nemělo nic společného.
- 36) Z. V. David, o. c. v pozn. 1, s. 82, 172.
- 37) A. Mudra, o. c. v pozn. 3, s. 111, 186.
- 38) J. J. Solář, Dějepis Hradce Králové n. Labem a biskupství hradeckého. Praha 1870, s. 272.
- 39) Plné znění nápisů na mřížce a jejich výklad uvádí A. Mudra, o. c. v pozn. 3, s. 146–147. Všechny nápisů uváděné v tomto článku přepsal Michal Tejček.
- 40) K. V. Zap, Biskupský hlavní chrám sv. Ducha v Králově Hradci, in: Památky archeologické a místopisné 3, 1859, s. 160–186,

- zde s. 179. Nad oltářem byla malba Ukřižování s českými nápisy novozákonních úryvků, které akcentovaly eucharistický význam výjevu: „Kristus hříchů naše na svém Těle vnesl“ a „Krev Ježíše Krista očisťuje nás od každého hříchu“ (tamtéž, s. 169).
- 41) D. Soukup, Legenda o zpívajícím chlapci – Obraz Židů v Olomouckých povídkách, Vlastivědný věstník moravský LXII, 2010, s. 29–46.
- 42) Pro podrobnější argumentaci viz A. Mudra, o. c. v pozn. 3, s. 147.
- 43) F. de Paula Švenda, Obraz Města Králové Hradce nad Labem... D. 2. Druhý Železný Obraz...to gest: Truchlivé Proměny a Příhody v Náboženství...až do Počátku Věku sedmnáctistého. Rozdíl I. do Roku 1500. Hradec Králové 1800, s. 194 vychází ze zápisu v městské knize k roku 1481, kdy děkan a pět dalších kněží předstoupili před městskou radu a žádali, aby jejich světicí listy byly zapsány do městských knih (cit. Liber Proscr., fol. 218).
- 44) P. Zahradník, Kostel sv. Ducha v Hradci Králové. Dějiny objektu (nepublikovaná archivní rešerše pro neuskutečněný stavebně-historický průzkum), s. 29; cit. Státní okresní archiv Hradec Králové, Děkaný úřad Hradec Králové, inv. č. 3, s. 263–265.
- 45) Dokladem toho je nápadný rozdíl mezi nápisy na dřevěných sochách proroků, nově pořízených Schmoranzem, a nápisy na pískovcových soškách, které jsou součástí původní architektury. Nové nápisy se liší nejen formou písma, ale i absencí ligatur, které jsou na původních nápisových páskách naopak časté. Míra poškození a odpovídající míra obnovení v 19. století se různí, jak ukazuje např. anděl v první etáži nad schránkou při zadním pilířku přiléhajícím ke zdi, jehož nápis „Sanguis meus verus est potus“ se písmem nejvíce blíží prorokům.
- 46) Jan 6, 55–59 (tučně vyznačeny pasáže použité na páskách v Hradci): *qui manducat meam carnem et bibit meum sanguinem habet vitam aeternam et ego resuscitabo eum in novissimo die/ caro enim mea vere est cibus et sanguis meus vere est potus/ qui manducat meam carnem et bibit meum sanguinem in me manet et ego in illo/ sicut misit me vivens Pater et ego vivo propter Patrem et qui manducat me et ipse vivet propter me/ hic est panis qui de caelo descendit non sicut manducaverunt patres vestri manna et mortui sunt qui manducat hunc panem vivet in aeternum.*
- 47) A. Mudra, o. c. v pozn. 3, s. 189.
- 48) Matouš 5, 17–20.
- 49) M. Ottová, Pod ochranou Krista Spasitele a svatě Barbory. Sochařská výzdoba kostela svatě Barbory v Kutné Hoře (1483–1499). České Budějovice 2010.
- 50) Matouš 5, 11: „Blazený jste, kdiz vám wzlagi a nasile vám uczynie. A powiedziye wszecko zle lzyce proty vám pro mie“.
- 51) Unus deus/ Pater/ et Filius/ et Spiritus S.
- 52) Zde si můžeme při výkladu vypomoci již zmiňovaným nápisem na Mýtské bráně v Hradci Králové: *Neb ve víře jednota činí i mnoho dobrého/ varuj se víry pikarta i každého bludného.*
- 53) K. V. Zap, o. c. v pozn. 40, s. 172. K pochybnostem o pravosti signatury viz V. Hrubý, Katedrála sv. Ducha. Kaple sv. Klimenta. Biskupská rezidence. Hradec Králové 2002, s. 65.
- 54) V literatuře uváděné pochybnosti, zda nejde o rok 1492, pramenily nejspíš z velké výšky umístění.
- 55) Srov. A. Mudra, o. c. v pozn. 3, s. 148.
- 56) Značky, které vidíme v Hradci na velmi exponovaných místech ve vyřezávaných hranách schránky mezi mřížkami a na horních hranách reliéfů symbolů evangelisty Matouše a Jana, se objevují též na stěnách svatobarborského chóru, respektive na oknech a na vnitřním zábradlí triforia (jak nám laskavě sdělil Aleš Pospíšil).
- 57) F. de Paula Švenda, o. c. v pozn. 43, s. 248.
- 58) F. Schmoranz, Restaurierung des Domes in Königgrätz, Mitteilungen der K. K. Zentral-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, N. F. 1, 1875, s. XXVII–XXXII.
- 59) M. Ottová – J. Royt, Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Mostě v době konfesních změn (1517–1594). Ústí nad Labem 2014, s. 135–139.
- 60) Dokladem jsou mj. reliéfy na empore z doby kolem roku 1557, připomínající zásluhy katolických chrámových otců (Kirchenvater) Mikuláše Rieseho a Wolfa Selendera (tamtéž).
- 61) A. Timmermann, o. c. v pozn. 2, s. 322.
- 62) Tamtéž, s. 324.
- 63) Tamtéž, s. 321.
- 64) Obdobně se Petr a Pavel objevují po stranách vyobrazení verai-konu, klíčového ostatku římské církve, dotýkané relikvie zachycující podobu Kristova historického těla (H. Belting, Bild und

Kult: eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst. München 19912, s. 251).

- 65) Srov. H. Mannlová-Raková, Osecký opat Bartoloměj a jeho vztah k Mistru I. W., in: 800 let kláštera Osek. Jubilejní sborník. Osek 1996, s. 157–164; M. Feuerbach, Das Zisterzienserkloster Ossegg. Baugeschichte und Baugestalt von der Gründung 1196 bis in das Jahr 1691. Heimbach 2009.
- 66) H. Caspary, Das Sakramentstabernakel in Italien bis zum Konzil von Trient. Gestalt, Ikonographie u. Symbolik, kultische Funktion. München 1964, s. 16.
- 67) K tomu obecně M. Rubin, Corpus Christi. The Eucharist in late medieval culture. Cambridge 20048, s. 351.
- 68) K univerzalistickému poslání utrakvismu viz Z. V. David, o. c. v pozn. 1, s. 481.
- 69) Srov. K. Borový, Jednání a dopisy konsistoře katolické i utrakvistické I. Akta konsistoře utrakvistické. Praha 1868; J. Pažout, Jednání a dopisy konsistoře pod obojí způsobou přijímajících a jiné listiny téže strany se týkající z let 1562 až 1570. Praha 1906, passim; Z. V. David, o. c. v pozn. 1, s. 346.
- 70) Také bělohorský triumf katolicismu našel ojediněle výraz v textovém doprovodu eucharistické schránky (Budyně). – A. Mudra, Eucharistická architektura v Krušnohoří, in: M. Ottová ed., Ars Montana: Umělecký a kulturní transfer v otevřeném prostoru česko-saského Krušnohoří na prahu raného novověku (1459–1620). Praha – Ústí nad Labem 2014 (v tisku).

DIE PASTOPHORIA (SACRAMENT HOUSES/ SAKRAMENTSHÄUSER) IN BÖHMISCHEN LÄNDERN IN DER PERIODE DER KONFESSIONALISIERUNG

Das Königreich Böhmen wurde dank der Reformationsbemühungen um die Wende des 14. und 15. Jahrhunderts und der nachfolgenden Hussitenkriegen das Land vom zweierlei Volke. Die Mehrheit meldete sich zu der unter beiderlei Gestalt (*sub utraque specie*) das Abendmahl genießenden Partei, eine Minderheit blieb bei der Kommunion unter einerlei Gestalt. Die stetige Häresieverleumdung wurde für die Utraquisten Quelle von Zweifeln, ob sie wirklich der Gemeinschaft der zum Heil Ausgewählten angehören. Zu den Hauptmitteln der Erfüllung der Präsentationsnotwendigkeit des Strenggläubigseins in der konfessionell geteilten Gesellschaft gehörte vor allem die Verehrung der Eucharistie. Eine konkrete Probe der Selbstidentifikations- und Repräsentationsstrategien der Konfessionsgruppen stellen die monumentalen, in den Stadtpfarrkirchen im letzten Drittel des 15. und im 16. Jahrhundert errichteten Sakramentshäuser dar. Die Studie befasst sich auf drei Beispielen mit den Möglichkeiten, wie mit Hilfe der Ikonographie der großen Sakramentshäuser die sozialen und Konfessionsidentitäten der Stadtgemeinden der Katholiken, Utraquisten und schließlich die der Katholiken in der überwiegend lutherischen Umgebung formiert und mitgeteilt wurden. Das Sakramentshaus in Znojmo (Znaim) ist ein zeitgenössischer Zeuge der ungünstigen Lage der (katholischen) Znaimer, die einerseits langfristig bei Juden verschuldet waren, andererseits in der Minderheitsstellung gegen die utraquistische Mehrheit standen. Das Pastophorium entstand in der unruhigen Nachkriegszeit, wenn das friedliche Zusammenleben zweier Konfessionsgruppen noch nicht kodifiziert war, und die Partei unter einerlei Gestalt sich berechtigt in Bedrohung fühlte. Die Neigung zu den radikalen Stellungnahmen und Lösungen mit der gespannten Bemühung ihre Identität im Streit mit den Feinden abzugrenzen verknüpften sich dabei natürlich mit der Verteidigung der Exklusivität des Zugangs zur Eucharistie.

Bei den Utraquisten in Hradec Králové (Königgrätz) im Gegensatz entbehrt man der Zeichen des negativen militanten Definierens und überwiegend sind die verherrlichenden und integrierenden Akzente, die ein großes sozialkonstruktives Potenzial des eucharistischen Glaubens ausnutzen. Wenn die Utraquisten durch die Auswahl der öffentlich präsentierten Passagen des Evangeliums betonen, dass lediglich allein das Genießen des Abendmahl unter beiderlei Gestalt ei-

ne Voraussetzung für das Heil ist, sie beabsichtigen nicht die anderen aus dem Heil auszuschließen, sondern umgekehrt: mittels Durchsetzung des Genießens unter beiderlei Gestalt in der katholischen Kirche wollen sie dem ganzen Christentum zum Heil helfen. Im Lichte der Analyse der Sakramentshäuser im Kontext der Religionsverhältnisse des 15. Jahrhunderts erscheint somit die soziale Erfassung des Eucharistie bei Katholiken eher als ausschließend, während die Utraquisten eher das integrierende Modell zur Geltung brachten (ganz analogisch verwendeten sie in der Kirchenverwaltungspraxis die beliebten autoritären Instrumente der Römischen Kurie wie Interdikt, Bann und Exkommunikation).

Eine ganz neue Situation entstand mit dem Zugang der deutschen Reformation, deren Ziel die völlige Trennung von der römischen Kirche war. In Most (Brüx) die Katholiken in Konfrontation mit Luthertum setzten auf drei Momente, die die bislang noch nicht mit dem neuen Bekenntnis identifizierten Eingepfarrten ansprechen sollten: 1. Berufung auf ihren Glauben durch den traditionellen Typ vom Sakramentshaus; 2. Hinweis auf die Legitimität des Papstes in der apostolischen Nachfolge durch die Figuren von St. Peter und Paul; 3. Berufung auf die römische Kirche als den ausschließlichen Behüter und Gewähreren der Sakramente durch den festungsartigen Charakter des Sakramentshauses. Aus der Perspektive nachfolgender Jahrzehnte des 16. Jahrhunderts zeigten sich die Bemühungen um die Rückkehr der Eingepfarrten in den Schoß der römischen Kirche als vergeblich und der tridentinische Gegenreformationszug konnte erst nach der Schlacht am Weißen Berg seinen Gipfel erreichen. Im Allgemeinen zeigt sich das Sakramentshaus als ein recht bemerkenswertes, in seinen Bedeutungen und Funktionen variables Medium, das uns die Gelegenheit bietet, uns mit den Überlegungen unserer Vorfahren in den unruhigen Zeiten der Religionsreformationen des 15. und 16. Jahrhunderts kund zu machen. Die Forschung auf diesem Felde ist jedoch noch am Anfang. Bislang ist noch nicht die Grundevidenz der Sakramentshäuser abgeschlossen, die erst zur Voraussetzung einer Beglaubigung wird, ob den Ergebnissen der Feststellungen von der Probe von drei Sakramentshäusern eine gemeinere Gültigkeit zuerkannt werden kann.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Znojmo (Znaim), St. Nikolauskirche, Chor, turmartiges Sakramentshaus an der Nordwand, um 1470–1490 (alle Fotos A. Mudra).

Abb. 2: Znojmo, St. Nikolauskirche, turmartiges Sakramentshaus, untere Partie, Detail, um 1470–1490.

Abb. 3: Znojmo, St. Nikolauskirche, turmartiges Sakramentshaus, Südseite, Gitterdetail, um 1470–1490.

Abb. 4: Krems (Niederösterreich), Spitalskirche, Sakramentshausgitter, gegen 1470.

Abb. 5: Hradec Králové (Königgrätz), Heiliggeistkirche, Chor, turmartiges Sakramentshaus an der Nordwand, 1497.

Abb. 6: Hradec Králové, Heiliggeistkirche, turmartiges Sakramentshaus, Ostseite, Gitterdetail, 1497.

Abb. 7: Hradec Králové, Heiliggeistkirche, turmartiges Sakramentshaus, Schrein, Detail der Südostseite, 1497.

Abb. 8: Hradec Králové, Heiliggeistkirche, turmartiges Sakramentshaus, Unterseite des Schreins, Relief der hl. Petrus und Paulus, Detail, 1497.

Abb. 9: Hradec Králové, Heiliggeistkirche, turmartiges Sakramentshaus, Gesims oberhalb des Schreines, Relief der Engel und des Symbols des hl. Johannes Ev., Detail, 1497.

Abb. 10: Hradec Králové, Heiliggeistkirche, turmartiges Sakramentshaus, Aufsatz, Engel, Detail, 1497.

Abb. 11: Hradec Králové, Heiliggeistkirche, turmartiges Sakramentshaus, Aufsatz, Halbfiguren der Engel, Detail, 1497.

Abb. 12: Hradec Králové, Heiliggeistkirche, turmartiges Sakramentshaus, Aufsatz, Engelsfigur, Detail, 1497.

Abb. 13: Hradec Králové, Heiliggeistkirche, turmartiges Sakramentshaus, Scheitelfiale mit Schriftband, Detail, 1497.

Abb. 14: Most (Brüx), Maria Himmelfahrtskirche, Abschluss der Kirche, turmartiges Sakramentshaus, um 1540–1560.

Abb. 15: Most, Maria Himmelfahrtskirche, turmartiges Sakramentshaus, Vorderseite des Schreins, Detail, um 1540–1560.

Abb. 16: Osek (Ossegg, Bez. Teplice [Teplitz]), Zisterzienserstift, Kreuzgang, Sakramentshaus, um 1540–1560.

Abb. 17: Osek, Zisterzienserstift, Kreuzgang, Sakramentshaus, Schrein, Detail, um 1540–1560.

Übersetzung J. Noll

RENEŠANČNÍ JÁDRO ZÁMKU V AREÁLU NÁRODNÍHO HŘEBČÍNA V KLADRUBECH NAD LABEM – VÝSLEDKY OPERATIVNÍ DOKUMENTACE

ELIŠKA RACKOVÁ – JITKA
SVOBODOVÁ

Zámek v Kladrubech nad Labem (okres Pardubice) je součástí areálu Národního hřebčína, jedné z památek zapsaných na Indikativním seznamu České republiky pro nominaci k zápisu na Seznam světového dědictví UNESCO. V průběhu celkové rekonstrukce rozsáhlého areálu v roce 2014 byla pořizována i operativní dokumentace (dále jen OPD). Celkové doplnění a zpřesnění poznatků standardního stavebně historického průzkumu rozsáhlého areálu hřebčína (dále jen SHP)¹⁾ zajišťoval jeho spoluautor Miroslav Kroulík, na dokumentaci a interpretaci nálezových situací v budově samotného zámku se podíleli autorky tohoto článku. Po obvodu zámku byl proveden záchranný archeologický výzkum (dále jen ZAV), průběh a nálezy restaurátorských prací dokumentuje konvolut restaurátorských zpráv.

V rámci stavebních prací došlo k odstranění nesoudržných a soklových omítek v přízemí zámku, ve značném rozsahu bylo odkryto také zdivo v patře jihovýchodního křídla. Nálezy ve velké míře potvrdily hypotetické závěry SHP a prohloubily možnosti interpretace historické rešerše. Tím vznikla plastičtější představa o vývoji objektu a jeho fungování, ale také použitých konstrukčních a stavebních postupech. Kapitolou významnou především pro výzkum pernéstejského stavitelství 1. poloviny 16. století jsou nálezy druhotně použitých terakotových článků co do jejich sortimentu, tak možné povrchové úpravy.

DĚJINY ZÁMKU A PŘEHLED NEJPODSTATNĚJŠÍCH PRAMENŮ

Dějiny zámku jsou velmi důsledně zpracovány v části Historické rešerše SHP a publikovány.²⁾ Pro úplnost zde proto uvádíme jen krátký přehled s ohledem na pasáže nejpodstatnější pro interpretaci nálezů OPD.

Císařský hřebčín byl v kladrubské oboře zřízen dekretem císaře Rudolfa II. ze dne 6. března 1579 a v též roce byla zahájena i stavební činnost na jeho budovách. K objasnění stavebního vývoje budovy zámku je však nutné posunout historické počátky areálu do roku 1497, kdy od Jana Zdechovského ze Sekeřic Kladruby se sousedním Semínem kupuje Vilém z Perštejna.³⁾ Již při koupi pardubického panství českou komorou v roce 1560 je uváděn *dvůr v oboře kladerubské*. Doba založení této koňské obory a podoba budov tvořících její příslušenství